

Функціонування кластерних об'єднань як засіб забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств

Петрова Н.О.

здобувач кафедри менеджменту в галузях АПК,
асистент кафедри правового забезпечення АПК
Сумського національного аграрного університету

Статтю присвячено актуальним питанням формування та функціонування кластерних об'єднань як засобу забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. Проаналізовано особливості та перспективи розвитку існуючих формальних та неформальних зв'язків, перспективи їх трансформації у кластерні об'єднання суб'єктів сфери АПК, виявлено та побудовано концептуальну схематичну модель організаційних зв'язків учасників кластеру у сфері АПК. Досліджено світовий досвід створення кластерів.

Ключові слова: кластер, конкурентоспроможність, інтеграційні зв'язки, венчурний капітал, сільськогосподарські підприємства.

Петрова Н.А. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КЛАСТЕРНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Статья посвящена актуальным вопросам формирования и функционирования кластерных объединений как средства обеспечения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий. Проанализированы особенности и перспективы развития существующих формальных и неформальных связей, перспективы их трансформации в кластерные объединения субъектов сферы АПК, построена концептуальная схематическая модель организационных связей участников кластера в сфере АПК. Исследован мировой опыт создания кластеров.

Ключевые слова: кластер, конкурентоспособность, интеграционные связи, венчурный капитал, сельскохозяйственные предприятия.

Petrova N.A. THE FUNCTIONING OF THE CLUSTER ASSOCIATIONS AS A MEANS TO ENSURE THE COMPETITIVENESS OF FARMS

This article is devoted to current issues of cluster formation and its operation of associations as a mean of ensuring the farms competitiveness. The peculiarities and prospects of existing formal and informal relations as well as prospects of their transformation into the agricultural cluster association areas. The author discovered and built a conceptual schematic model of institutional relations cluster members in the AIC. It is also revealed the world experience of creating clusters.

Keywords: cluster, competitiveness, integration links, venture capital, agricultural enterprises.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах ринкової економіки та інтенсивного прояву глобалізаційних процесів виникає інтерес до створення та функціонування інтегрованих структур в агропромисловому комплексі. Інтеграційні процеси в сільському господарстві можуть проявлятися у створенні різних об'єднань як формального, так і неформального характеру. Звичайно, найбільш оптимальним стратегічним варіантом для аграрних підприємств слід обрати такий варіант інтеграції, де вони були б рівноправними партнерами, а їхня співпраця сприяла б формуванню та забезпеченню власної конкурентоспроможності.

Світовий досвід розвитку інтеграційних процесів показує, що інтегровані підприємства є більш ефективними та адаптованими до умов

ринкової економіки внаслідок створення єдиного поступального процесу виготовлення та просування продукції від її виробників до кінцевих споживачів, що значно знижує витрати та підвищує рентабельність членів інтегрованих підприємств, підвищує обсяг та якість продукції, створює унікальні конкурентні переваги і збільшує ринкову частку реалізованої продукції. Так, зарубіжний досвід указує на формування та забезпечення стійкої конкурентоспроможності в довгостроковому періоді тих сільськогосподарських підприємств, що об'єдналися в кластери. Формування та функціонування вітчизняних агрокластерів у сучасних умовах мають характерні особливості, дослідження яких є актуальним для аналізу проблемних питань, що стають перешкодою у формуванні кластерних об'єднань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням інтеграційних процесів та питань щодо формування та розвитку кластерних об'єднань займалися такі вчені, як: В. Амбросов, Г. Броншпак, М. Войнаренко, І. Ємельянова, Н. Кизим, Д. Козлов, М. Кропивко, А. Маршалл, О. Наумова, С. Нестеренко, М. Портер, П. Саблук, О. Ульяненко, А. Хансен, Н. Чухрай. Однак в умовах посилення глобалізаційних процесів, інтеграційних міждержавних зв'язків, зокрема в умовах членства України в Світовій організації торгівлі та підписання Угоди про асоціацію між Україною та країнами ЄС, постає проблема формування та забезпечення довгострокової конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета полягає у дослідженні теоретичних питань щодо особливостей формування та функціонування агрокластерів та впливу кластерних об'єднань на формування та забезпечення конкурентоспроможності їх учасників, а також у формуванні схематичної моделі організаційних зв'язків учасників кластеру у сфері АПК, що дає змогу побудувати алгоритм співпраці учасників агрокластеру на взаємовигідних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття кластеру в економічному просторі є порівняно новим. Уперше концепція промислових кластерів була охарактеризована в роботі А. Маршалла «Принципи економічної науки» (1890 р.). Найбільш детально позитивний вплив кластерної стратегії на конкурентоспроможність підприємств було описано М. Портером у праці «Національні конкурентні переваги». Так, науковець визначив, що кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій у певних галузях, що конкурують, але при цьому виконують спільну роботу [1, с. 258]. Дослідник встановив: «Чим більше розвинені кластери в окремій країні, тим вище в цій країні рівень життя населення і конкурентоспроможність компаній» [1]. При цьому зазначимо, що у вітчизняному науковому середовищі стратегія кластерної інтеграції також досить активно обговорювалася.

Український науковець М.Ф. Кропивко, деталізуючи визначення кластеру стосовно особливостей ринкової аграрної економіки

та умов забезпечення сільського розвитку, надав власне визначення агропромислової кластеризації. На його думку, це концентрація та спеціалізація агропромислового виробництва з формуванням на території замкнутих циклів «виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції» на засадах інтеграції з використанням механізмів корпоратизації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості [2, с. 299].

Численні дослідження зарубіжних та вітчизняних учених привели до загального висновку про необхідність застосування стратегії кластеризації, що сприяє не тільки формуванню конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, а й регіонів та країни в цілому. На необхідність створення кластерів указує і позитивний практичний досвід зарубіжних підприємств. Так, у США діють приблизно 380 кластерів, сфера діяльності яких охоплює переробні галузі промисловості та сферу послуг, які виробляють приблизно 61% промислової продукції [3, с. 54]. Кластер «Західна Паннонія» в Угорщині формує 9% ВВП [4, с. 60]. У Данії функціонує 29 провідних кластерів, в яких приймає участь 40% усіх фірм країни та які забезпечують 60% експорту. Більше того, економіка Фінляндії на сьогодні повністю кластеризована. У ній створено дев'ять основних кластерів, серед яких лісний, інформаційний і телекомунікаційний, які забезпечують основний обсяг експорту та водночас формують значну частину ВВП [5, с. 72–73].

Отже, ми можемо говорити про те, що перевагами кластерної інтеграції є: постійне вдосконалення виробництва продукції, забезпечення її якості та безпечності; збільшення залучених інвестицій, у тому числі від організацій-учасників; активізація інноваційної діяльності; можливість швидкого доступу до необхідних ресурсів (природних, сировинних, трудових, фінансових, технічних, інформаційних, інтелектуальних, інноваційних), більш ефективно їх використання, обмін інформацією та досвідом усередині кластеру; надання взаємодопомоги, підтримки, обмін досвідом при наявних конкурентних відносинах та змагальності між учасниками; зниження витрат та підвищення рентабельності; збільшення ринкової частки реалізованої продукції; створення єдиного поступального процесу виготовлення та просування продукції від її виробників до кінцевих споживачів; юридична та економічна самостійність учасників, що забезпечує під-

приємницьку ініціативність та маневреність; можливість вільного входу-виходу, взаємозамінності учасників, що підтверджує гнучкість та мобільність кластера; при необхідності – можливість диверсифікації виробництва, розширення асортименту продукції як наступний етап розвитку після спеціалізації.

Взаємовигідність організацій, що входять до кластеру, є очевидною. Зокрема, для малих підприємств-учасників постає можливість інноваційного зростання, фінансової підтримки. Для великих підприємств малі підприємницькі організації, що зазвичай характеризуються високим ступенем ініціативності та комерційної мобільності, можуть стати активними постачальниками якісної продукції. Для науково-навчальних установ, дослідницьких центрів та лабораторій постає можливість практичного апробування наукових розробок на виробництві, працевлаштування випускників навчальних закладів. Комерційні банки, що входять до кластеру, отримують постійних клієнтів, а підприємства, які обслуговуються банком, мають можливість доступу до пільгових кредитів, страхування. Через регіональні центри зайнятості учасникам кластеру можна підібрати трудовий персонал. Така взаємодія сприяє зниженню рівня безробіття, забезпеченню робочими місцями.

Окрему увагу варто приділити і перешкодам на шляху до формування та розвитку процесів кластеризації. Це насамперед такі фактори, як низький рівень ініціативи щодо підтримки процесів інтеграції та кооперації з боку органів державної влади і місцевого самоврядування та відсутність конкретних дій у цьому напрямі. Хоча стратегічне бачення державних і громадських інституцій передбачає досягнення високого рівня конкурентоспроможності регіону, кластери можуть бути гарним інструментом у процесі здійснення поставленої стратегічної мети як підприємствами, так і органами державної влади.

Сучасна відсутність фінансової підтримки процесів кластеризації з боку держави також має суттєвий вплив на формування та подальше функціонування кластерів, тому у світовій практиці склалися такі основні форми стимулювання малих інноваційних підприємств, зокрема й у рамках кластерних промислових систем: 1) пряме фінансування (субсидії, позики), які досягають 50% видатків на створення нової продукції й технологій (Франція, США й інші країни); 2) надання позичок, у тому числі без виплати відсотків (Швеція); 3) цільові дотації на науково-дослідні

розробки (практично в усіх розвинених країнах); 4) створення фондів упровадження інновацій з обліком можливого комерційного ризику (Англія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Нідерланди); 5) безоплатні позички, що досягають 50% витрат на впровадження нововведень (Німеччина); 6) зниження державних мит для індивідуальних винахідників (Австрія, Німеччина, США та ін.); 7) відстрочка сплати мит або звільнення від них, якщо винахід стосується економії енергії (Австрія); 8) безкоштовне ведення діловодства за заявками індивідуальних винахідників, безкоштовні послуги патентних повірників, звільнення від сплати мит (Нідерланди, Німеччина) [6].

Відсутність правового регулювання, фінансової підтримки кластерної агроінтеграції зводить нанівець окремі спроби державних та громадських інституцій ініціювати їх створення. На сьогодні відсутні нормативно-правові акти, які б визначили поняття «кластер» та їх види, правові, організаційні, економічні засади їх створення та функціонування. Хоча слід зазначити, що розвиток кластерних об'єднань був визначений пріоритетним напрямом щодо підтримки формування та розвитку кластерів, зокрема в аграрному секторі економіки. Так, у «Стратегії економічного і соціального розвитку Сумської області на період до 2015 року «Нова Сумщина-2015» основою для економічного розвитку області було визначено розвиток кластерів АПК, спрямованих на формування замкнутого високотехнологічного агропромислового виробництва та на створення екологічно чистої конкурентоспроможної продукції [7]. На сьогодні підтримка розвитку кластерних ініціатив покладається переважно на територіальні громади, аніж на органи державної влади. Такий висновок дає змогу зробити аналіз Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 рр. (пройшла громадське обговорення, проте на даний момент не відбулося затвердження) [8].

Наступним вагомим негативним фактором, що впливає на формування кластерних об'єднань, є слабкі партнерські зв'язки між потенційно інтегруючими підприємствами. Причиною цього є недостатність інформації про переваги кластеру та недовіра до ділових партнерів, а також відсутність інформаційних комунікацій між підприємствами.

Зазвичай у ринковому середовищі підприємства войовничо сприймають одне одного, так, здавалося б, і потрібно діяти конкурентам. У кластері ж підприємства функціонують в

особливому порядку, що є визначальною особливістю кластерних об'єднань, що важливо враховувати при організації, формуванні та розвитку кластеру. Так, будучи членом агрокластеру, сільськогосподарські підприємства є партнерами, постійно обмінюючись досвідом, підвищуючи рівень конкурентоспроможності продукції, впроваджуючи інновації, і залишаються при цьому конкурентами, боячись втрати довіри своїх партнерів по кластеру до власної продукції (послуг) і водночас вимагають високої якості співпраці від контрагентів.

Таким чином, інтегровані підприємства в галузі сільського господарства не повинні концентруватися лише на власних потребах, а мають дбати і про спільні інтереси, у тому числі всього суспільства або регіону. Так, у своїй доповіді зарубіжний спеціаліст щодо створення кластерів А. Хансен наголошує на необхідності формування нового мислення у свідомості керівників підприємств та керівників державних і громадських організацій, що означає «перехід від ковбойського бачення бізнесу» до «суспільного ведення бізнесу», перехід до зацікавленості в суспільних інтересах, а не лише концентрації на власних [9, с. 39]. Ми вважаємо, що успішне застосування кластерної моделі інтеграції сільськогосподарських товаровиробників можливе лише після зміни психології підприємців, розуміння ними можливості чесної, відкритої, взаємовигідної співпраці всіх членів кластеру.

В.Я. Амбросов підкреслює, що стратегічний напрям трансформації виробничих структур повинен бути спрямований на їхню участь в інтегрованих і коопераційних формуваннях, в яких необхідно встановити взаємовигідні відносини між сільськогосподарськими підприємствами, підприємствами по виробництву засобів виробництва, переробними підприємствами [10, с. 19]. Більш того, інтегруючись у кластерну структуру, підприємства не втрачають юридичної самостійності, що є головною перевагою кластеру порівняно з іншими видами інтеграції – агрохолдингами.

Головними причинами безініціативності щодо утворення агрокластерів у Сумській області вважаємо низький рівень довіри потенційних учасників кластерного об'єднання, відсутність стратегічного мислення, невміння самоорганізуватися. Отже, на початковому етапі при створенні агропромислового кластеру, на нашу думку, необхідною умовою є наявність певного усвідомлення керівниками підприємств доцільності інтегруватися в кластер. А для цього органам державної влади,

місцевого самоврядування слід активізувати процес неодноразового роз'яснення переваг кластерного об'єднання.

Для того щоб проводити дорадницьку роботу з приводу об'єднання у кластер, слід сформувати регіональну групу координаторів із питань інтеграційної політики, в яку б входили спеціалісти з питань кооперації та інтеграції, зокрема мали чіткий план заходів щодо активізації процесу регіональної кластеризації. Так, у процесі аналізу координаційна група спеціалістів повинна виявити потребу в створенні кластеру та ступінь готовності керівників підприємств до довгострокової співпраці та партнерства, здійснивши при цьому стратегічний аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища сільськогосподарських підприємств із використанням методики SWOT-аналізу. Доречно також провести анкетування керівників підприємств для виявлення їхньої готовності щодо створення кластеру.

Всю аналітичну роботу можуть здійснювати центри стратегічних досліджень при наукових установах області на засадах співпраці з органами державної влади та місцевого самоврядування. Важливі фактори, що впливають на успішне функціонування підприємств у кластері, – доступ до інформації та комунікаційні зв'язки, тому спільними зусиллями підприємств і координаторів повинна бути створена автоматизована інформаційна база, до якої мали б доступ учасники кластеру та координатори. База повинна містити інформацію, яка необхідна для співпраці в господарській діяльності.

Слід зазначити, що процес створення, формування кластеру, отримання позитивних результатів від кластерного об'єднання не може бути швидким. Як свідчить практика, для формування повноцінних кластерів потрібно чотири-п'ять років [11, с. 45]. А за висновками спеціалістів, суттєві результати від створення кластерів забезпечуються в середньому через п'ять-десять років [12, с. 3–5]. Отже, розвиток кластерних об'єднань потребує тривалого періоду та поступального процесу. Зміни не тільки в економічному, але й у політичному середовищі не завжди позитивно впливають на розвиток кластерної інтеграції. Тож, незважаючи на зміну влади, складні політичні процеси, підхід до розбудови кластерного руху повинен носити постійний, послідовний та водночас комплексний характер.

Сформуємо концептуальну схематичну модель організаційних зв'язків учасників кластеру у сфері АПК (рис. 1).

Відповідно до вищезазначеного, зв'язки між партнерами у кластері можуть бути як формальними, ґрунтуючись на високому ступеню довіри, так і мати юридичний супровід шляхом укладення цивільно-правових договорів між контрагентами.

Сутність моделі кластера полягає в оптимізації взаємовідносин між учасниками кластеру та підвищенні ефективності їхнього функціонування, формуванні та забезпеченні конкурентоспроможності організацій-учасників та регіонів.

В основу теоретично сформованого нами агрокластера входять сільськогосподарські підприємства як виробники аграрної продукції. На даний момент через слабкі коопераційні зв'язки важливу роль тимчасово відіграє

координаційна група, яка тісно співпрацює з радою учасників кластеру, що функціонує як дорадчий орган.

Наявність венчурного капіталу є одним із факторів, які стимулюють розвиток інноваційних кластерів. Наприклад, в Індії венчурні інвестори беруть на себе формування мережних структур, а також забезпечення управлінської і маркетингової підтримки, при цьому венчурний капітал є одним із основних фінансових джерел кластерів [13, с. 31]. Отже, інноваційний напрям розвитку підприємств – учасників кластеру, своєю чергою, сприяє активізації венчурних інвестицій у сільськогосподарських товаровиробників та переробників.

Завдяки впровадженню запропонованої нами концептуальної моделі відбудеться

Рис. 1. Концептуальна схематична модель організаційних зв'язків учасників кластеру у сфері АПК

Джерело: сформовано автором

налагодження безперебійного зв'язку сільськогосподарських підприємств із переробниками, що входять до кластеру, створюються нові можливості як для виробників сировини, так і для переробних підприємств, які мають можливість мати постійних постачальників якісної сировини.

У випадку необхідності довгострокового зберігання сировини постає проблема відсутності об'єктів її зберігання, тому зусиллями підприємств, що входять до кластеру, можна збудувати зерно-, овочесховища, елеватори або ж зберігати продукцію на вже існуючих спорудах підприємств-партнерів.

Для сільськогосподарських підприємств важливими видаються постійні зв'язки між підприємствами – виробниками та постачальниками обладнання, міндобри, насінневої продукції, засобів захисту рослин, а також співпраця між сервісними, транспортними підприємствами, обслуговуючими кооперативами.

Так, розширення каналів реалізації сільськогосподарської продукції створює додаткові та різноманітні напрями збуту через оптові/роздрібні ринки, біржі, центри суспільного харчування (ресторани, кафе, закусочні, школи, дитячі садки, їдальні); експорт продукції; реалізацію державі, на договірній основі іншим підприємствам, організаціям.

Міцні партнерські зв'язки також важливі з боку інших підприємств, установ та організацій, які є учасниками кластеру: органи державної влади та місцевого самоврядування; навчальні, науково-дослідні установи, науково-виробничі підприємства, селекційні центри, лабораторії; регіональні центри зайнятості; виробничо-технічний центр стандартизації, метрології та якості продукції; ветеринарні, фітосанітарні служби; інвестори, венчурні підприємства.

Агропромисловий кластер за своєю сутністю є інноваційним об'єднанням. «Об'єднання в кластер, що має галузевий характер, призводить не до спонтанної концентрації різноманітних наукових і технологічних винаходів, а до виникнення стійкої системи розповсюдження нових знань і технологій. Саме формування мережі стійких зв'язків між усіма учасниками кластеру виступає як каталізатор трансформації винаходів в інновації, а інновацій – у конкурентні переваги» [14, с. 120]. Так, зокрема, співпраця переробних, сільськогосподарських підприємств із навчальними, науково-дослідними установами, підприємствами, селекційними центрами, лабораторіями сприятиме

впровадженню інноваційних засобів, технологій безпосередньо у виробництво.

Необхідно зазначити, що географічна близькість не завжди виступає визначальним фактором при формуванні кластеру. Це особливо актуально в сучасний період активного розвитку комунікаційних зв'язків. Підтвердженням цього є висновки деяких дослідників, які вказують на те, що географічна сконцентрованість не завжди є основною ознакою для кластерного об'єднання [15, с. 141]. Вважаємо доцільною для кластерного об'єднання співпрацю із підприємствами, що знаходяться в іншому регіоні (області).

Фрагментарним результатом такої співпраці вже є науково-дослідні роботи на базі Сумського національного аграрного університету у сфері ветеринарної медицини. Співробітники СНАУ тісно пов'язані з виробництвом: питання профілактики та лікування захворювань тварин та птиці виходять на перший план як на виробництві, так і в науці. Для розробки та впровадження більш дієвих та ефективних засобів лікування і профілактики проводиться активна дослідницька робота разом з ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Брова-фарма», ТОВ «Укрветпромстач» Київської області. При виникненні необхідності розробки нового препарату або вдосконалення існуючого науковці СНАУ разом із фармакологічними компаніями вирішують ці питання, що призводить до впровадження нових препаратів на виробництві в сільськогосподарських підприємствах, захисту на їх основі дисертаційних робіт та отримання патентів на наукові розробки. Це, зокрема, такі препарати, як «Ектосан-пудратм», «Термосредсан», мазь «Ніжнодій», «Серветки дезінфікуючі для домашніх тварин», розробка технології використання бактерицидного бетону в приміщеннях при вирощуванні свиней, лікування та профілактика одночасного перебігу ешерихіозу та зеараленонтоксикозу у птиці та ін. Ефективність цих препаратів доведена доклінічними та клінічними дослідженнями, а також упровадженням їх у серійне виробництво. Співпраця сільськогосподарських підприємств, СНАУ та науково-дослідних підприємств, установ, лабораторій є одним із способів формування та забезпечення конкурентоспроможності для учасників кластеру.

Ще одним ефективно діючим агрокластером можна вважати інноваційно-освітній кластер «Агротехніка» в Харківській області. Підписання меморандуму відбулося 24 червня 2015 р. на базі ТОВ «Лозівський ковальсько-

механічний завод» (ЛКМЗ), який також увійшов до кластеру. Ініціатором та засновником кластеру стала Харківська обласна державна адміністрація. До складу об'єднання також увійшли: Харківський національний технічний університет ім. П. Василенко і чотири аграрних ВНЗ з інших областей України: Миколаївський національний аграрний університет, Сумський національний аграрний університет і Таврійський державний агротехнологічний університет, а також АТ «УПЕК», ТОВ «Українське конструкторське бюро трансмісій і шасі», Харківська обласна організація роботодавців у сфері агропромислового комплексу.

Висновки з цього дослідження. Отже, об'єднання суб'єктів сфери АПК у кластери слугує впровадженню сучасних технологій;

імпортозаміщенню; створенню нових робочих місць; поліпшенню технічного рівня вищої освіти; обміну та реалізації інновацій у сфері АПК; поліпшенню взаємодії з органами влади для розробки ефективної політики підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, формуванню та забезпеченню, зокрема, конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. Проте під час розвитку та формування кластерних об'єднань слід урахувувати й особливості середовища, в якому функціонують суб'єкти, сукупність негативних факторів впливу на формування кластера, характер, щільність формальних і неформальних зв'язків між учасниками, ступінь важливості інтеграції, для кожного з учасників кластера тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Портер М. Конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Вильямс, 2006. – 608 с.
2. Кропивко М.Ф. Організація управління аграрною економікою : [монографія] / М.Ф. Кропивко. – Київ, 2008. – 415 с.
3. Огородник І.В. Розвиток і розміщення нових локальних мережених територіально-виробничих систем – кластерів / І.В. Огородник // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – № 2(33). – С. 53–59.
4. Волошин О. Кластеры идут / О. Волошин // Компаньон. – 2005. – № 16(428). – С. 60–63.
5. Сутырин С.Ф. Кластеры конкурентоспособности Финляндии / С.Ф. Сутырин // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2004. – Сер. 5. – № 5. – С. 71–78.
6. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. – 2003. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.subcontract.ru/Docum/DocumShow_DocumID_168.html.
7. Стратегія економічного і соціального розвитку Сумської області на період до 2015 року «Нова Сумщина-2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.state.gov.sumy.ua/docs/komitet_ekonom_pitan/strateg_ns2015.html.
8. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/16025>.
9. Фонд «Центр стратегических разработок» / Семинар «Конкурентоспособность и отраслевые кластеры: новая повестка дня для российского бизнеса и власти». – 2003 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inno.kharkov.ua/wp-content/uploads/2009/10/konkurentosposobnostj-i-klasterih-csr-sz.pdf>.
10. Амбросов В.Я. Поглиблення суспільного поділу праці та трансформація виробничих структур / В.Я. Амбросов // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 17–25.
11. Броншпак Г.К. Государственная поддержка кластерных инициатив: вертикально интегрированные структуры в АПК / Г.К. Броншпак // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С. 45–50.
12. Родионова Л.Н. Кластеры как форма интеграции инвестиционных ресурсов / Л.Н. Родионова, Р.Ф. Хайруллин // Нефтегазовое дело. – 2006. – Вып. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ogbus.ru/authors/Rodionova/Rodionova_4.pdf.
13. Семенов Г.А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки : [монографія] / Г.А. Семенов, О.С. Богма. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 244 с.
14. Варяниченко О.В. Формування інноваційних кластерів в Україні як інструмент розвитку та конкурентоздатності / О.В. Варяниченко // Науковий вісник НГУ. – 2011. – № 3. – С. 118–121.
15. Бузни А.Н. Межотраслевая кластеризация в системе обеспечения продовольственной безопасности / А.Н. Бузни, Н.А. Доценко // Экономика Крыма. – 2011. – № 2(35). – С. 140–145.